

Richard Marsden – E. Ann Matter (eds.), *The New Cambridge History of the Bible*. II: From 600 to 1450 (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2012). Ss. xxii, 1045. 20 fot. 125 £. ISBN 978-0-521-86006-2 (Hardback)

KS. RAJMUND PIETKIEWICZ

Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu
adres: ul. Katedralna 9, 50-329 Wrocław; e-mail: rajek@post.pl

W latach 1963-1970, a więc blisko pół wieku temu, Cambridge University Press wydało trzytomowe dzieło pt. *The Cambridge History of the Bible*¹, które przez kilkadziesiąt lat stanowiło podstawowe źródło informacji o historii Biblii. Później również inne środowiska podjęły wysiłek opracowania dzieł prezentujących historię świętej księgi judaizmu i chrześcijaństwa². Pozycje dziś mają już swój wiek, licząc sobie od 29 do 10 lat.

W ostatnim czasie Cambridge University Press postanowiło na nowo opracować historię Biblii i wydać *The New Cambridge History of the Bible* – dzieło w czterech tomach: I: From the Beginnings to 600 (eds. J.C. Paget – J. Schaper); II: From 600 to 1450 (eds. R. Marsden – E.A. Matter); III: From 1450 to 1750 (ed. E. Cameron); IV: From 1750 to the Present (ed. J. Riches).

Celem tego ambitnego przedsięwzięcia jest udostępnienie czytelnikom profesjonalnie opracowanego, wieloaspektowego spojrzenia na historię Biblii od jej początków do współczesności. Owa wieloaspektowość ma obejmować prezentację procesu powstania Biblii, przekazu jej tekstu, formy materialnej, interpretacji, wykorzystania w różnych obszarach życia (liturgia, przepowiadanie, życie duchowe, literatura, prawo, sztuka itd.). Wydawcy pragną uwzględnić w tym monumentalnym opracowaniu najnowsze osiągnięcia

- 1 *The Cambridge History of the Bible* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1963-1970) I-III. I: From the Beginnings to Jerome (eds. P.R. Ackroyd – C.F. Evans); II: The West from the Fathers to the Reformation (ed. G.W.H. Lampe); III: The West from the Reformation to the present Day (ed. S.L. Greenslade).
- 2 Warto wymienić tu dwa wielotomowe dzieła: Ch. Kannengiesser (ed.), *Bible de tous les temps* (Paris: Éditions Beauchesne, 1984-1989) I-VIII, oraz: *The Bible as Book* (London – New Castle, DE – Grand Haven, MI: The British Library & Oak Knoll Press przy współpracy z Center for Christian Antiquities, 1998-2003) tomy bez numeracji: *The Hebrew Bible and the Judaean Desert Discoveries* (eds. E.D. Herbert – E. Tov); *The Transmission of the Greek Text* (eds. S. McKendrick – O.A. O'Sullivan); *The Manuscript Tradition* (ed. J.L. Sharpe III – K. Van Kampen); *The First Printed Editions* (eds. P. Saenger – K. Van Kampen); *The Reformation* (red. O.A. O'Sullivan – E. N. Herron).

prawie wszystkich nauk zajmujących się Biblią oraz zwrócić szczególną uwagę na pominiętą w dotychczasowych dziełach o historii Biblii problematykę funkcjonowania Pisma Świętego wśród chrześcijan Wschodu, żydów oraz wyznawców islamu. W ten sposób twórcy dzieła wychodzą naprzeciw zainteresowaniom studentów wszystkich religii pochodzących od Abrahama („rendering the series of interest to students of all Abrahamic faiths” – s. ii). Warto w tym miejscu zaznaczyć, że taki sposób ujęcia historii Biblii i jej interpretacji staje się dziś coraz modniejszy, a można go znaleźć chociażby w rozpoczętej w 2009 r. wielotomowej *Encyclopedia of the Bible and Its Reception*³.

W kwietniu 2012 r., jako pierwszy, ukazał się drugi tom *The New History of the Bible*, obejmujący okres do 600 do 1450 r., a więc od późnej starożytności do progu czasów nowożytnych, czyli do tak ważnych dla naszej kultury wydarzeń, jak wynalezienie druku, upadek Konstantynopola, rozwój renesansowego humanizmu i brzask ruchów reformacyjnych. Twórcy tego tomu prezentują, w jaki sposób rozwój wieloaspektowej tradycji biblijnej oraz jej wykorzystanie odzwierciedlał i – przede wszystkim – kształtował intelektualne zainteresowania ludzi średniowiecza. Książka pokazuje moc Biblii, która pozostawiła niezatarte znaki w dawnej i współczesnej kulturze Wschodu i Zachodu (por. s. xvi).

Redaktorami tego woluminu są Richard Marsden, emerytowany profesor języka staroangielskiego na Uniwersytecie w Nottingham, który od dawna zajmuje się studiami historii Biblii w Anglii, oraz E. Ann Matter, William R. Kenan, Jr., profesor na Wydziale Religioznawstwa Uniwersytetu Pensylwanii. Redaktorka zajmuje się kulturą chrześcijańskiego średniowiecza, szczególnie ówczesną egzegezą biblijną i historią duchowości.

Recenzowany tom jest prawie dwa razy obszerniejszy i znacznie wszechstronniejszy od wydanego w 1969 r. również drugiego tomu starej *The History of the Bible*. Nowe opracowanie obejmuje nie tylko zachodnią tradycję przekazu, studium i wykorzystania Biblii, ale – zgodnie z założeniami *The New History* – obszernie prezentuje wieloaspektową biblijną tradycję wschodniego chrześcijaństwa, judaizmu i islamu, ukazując tym samym rolę Biblii w międzyreligijnym dialogu w okresie średniowiecza. O wiele więcej uwagi poświęcono także znaczeniu Biblii dla świeckiej literatury i sztuki średniowiecza. Bardzo szeroko wykorzystano rezultaty badań nad odkrytymi w 1864 r. dokumentami z kairskiej genizy (s. xv).

3 H.J. Klaus et al. (ed.), *Encyclopedia of the Bible and Its Reception* (Berlin – New York: Walter de Gruyter, 2009-) I-. Do tej pory (sierpień 2013) ukazało się sześć tomów obejmujących hasła Aaron–Dreams and Dream Interpretation.

Richard Marsden – E. Ann Matter (eds.), *The New Cambridge History of the Bible*

Tom zawiera pięć części składających się z 44 artykułów napisanych przez międzynarodowe grono specjalistów. Pierwsza część („Texts and Versions”, s. 17-306), prezentuje najpierw rozwój hebrajskiej, greckiej i łacińskiej tradycji przekazu tekstu biblijnego, a następnie omawia powstanie i ewolucję wersji narodowych: etiopskich, arabskich, armeńskich, gruzińskich, słowiańskich (starocerkiewnosłowiańskie tłumaczenie Cyryla i Metodego, wersje czeskie, chorwackie, bułgarskie), germańskich, angielskich, skandynawskich, francuskich, włoskich, hiszpańskich i katalońskich.

Druga część tomu („Format and Transmission”, s. 307-482) została poświęcona materialnej formie Biblii rękopiśmiennej, jej artyzmowi oraz procesowi przekazu samego tekstu, omawiając kolejno zwyczaje Wschodu i Zachodu oraz poszczególne okresy charakteryzujące się własnym stylem (m.in. karoliński, romański). W tym też okresie powstał zwyczaj sporządzania glos do tekstu natchnionego.

W części trzeciej („The Bible Interpreted”, s. 483-655) autorzy ukazali ogromne znaczenie Biblii dla kultury europejskiej, dla powstania i rozwoju jej instytucji. Biblia w tym okresie „wyszła” z klasztorów i stała się przedmiotem i źródłem nauczania w średniowiecznych szkołach i uniwersytetach. Ogromną rolę odegrały tu nowe formy życia zakonnego, tzw. zakony żebracze powstałe w XIII w., które obrały Ewangelie za punkt odniesienia dla reformy Kościoła.

Ważnym elementem w studium, a następnie w praktycznym zastosowaniu nauczania Biblii była (i nadal jest) jej interpretacja. W omawianym okresie uczeni Wschodu i Zachodu wykazywali tendencję do poszukiwania równowagi między literalnym a duchowym wykładem świętych tekstów. Ten pierwszy został na nowo zdefiniowany jako sens historyczny. Zauważa się również powrót do studium oryginalnych języków biblijnych, hebrajskiego i greki, których znajomość stała się istotna w poszukiwaniu sensu literalnego Pisma Świętego. W tym kontekście chrześcijańscy bibliści zaczęli korzystać z osiągnięć egzegezy żydowskiej (Rashi, Abraham ibn Ezra), która pod wpływem osiągnięć arabskiej lingwistyki bardzo wyraźnie skierowała się w stronę poszukiwania sensu literalnego w jego historycznym kontekście. Oczywiście poszukiwanie sensu literalnego (historycznego) nie stanowiło celu samego w sobie: sens historyczny był punktem wyjścia i fundamentem dla interpretacji duchowej, szczególnie chrystologicznej. Pionierów tego nurtu egzegezy chrześcijańskiej (Hugo i Andrzej od św. Wiktora, Roger Bacon, Mikołaj z Lyry) należy uznać za prekursorów chrześcijańskiej hebraistyki (*Christian Hebraism*), która osiągnie swoje apogeum w studiach humanistycznych w XVI i XVII w.

Wiek XI-XIV to okres powstania ruchów heretyckich (katarów, waldensów, zwolenników Wycliffe’a), których działalność spowodowała z jednej

strony brak zaufania do oficjalnej, kościelnej wykładni Pisma Świętego, a z drugiej, jako reakcję, brak zaufania oficjalnych czynników kościelnych do korzystania i interpretowania Biblii przez ludzi świeckich. Ta sytuacja znajdzie swoją kontynuację w XVI-wiecznych nurtach reformacji.

W tym samym okresie Biblia i Koran stały się przedmiotem polemiki między światem islamu a chrześcijanami. Chrześcijanie zaczęli sięgać po literaturę arabską (również w wersji oryginalnej), a arabowie oddawali się studiom Biblii i teologii chrześcijańskiej. Celem studiów muzułmańskich było poszukiwanie argumentów wyjaśniających, w jaki sposób Mahomet stał się kolejnym po Chrystusie prorokiem, oraz odrzucenie niektórych prawd głoszonych przez chrześcijan, uważanych przez muzułmanów za wypaczenie Bożego objawienia.

Omówiona tu szerzej trzecia część drugiego tomu *The New Cambridge History of the Bible* to obowiązkowa lektura dla wszystkich biblistów. Znajomość prezentowanych tu zagadnień ułatwia zrozumienie korzeni i założeń egzegezy renesansowej i późniejszej, w tym także współczesnej.

Kolejna część tomu („The Bible in Use”, s. 657-752) została poświęcona wykorzystaniu Biblii w różnych sferach życia średniowiecznego społeczeństwa. Teksty Pisma Świętego były używane w liturgii, gdzie funkcjonowały m.in. w postaci odpowiednich śpiewów (np. oficjum brewiarzowego) i recytacji lekcji. Biblię wykorzystywano również podczas homilii. Księga Hioba i Księga Pieśni nad Pieśniami były często wykorzystywane w kwitnącej od XII w. literaturze duchowej, w tym również mistycznej, pisanej po łacinie i coraz częściej w językach narodowych. Zasady moralne zawarte w Biblii znalazły swoje odzwierciedlenie także w średniowiecznych zbiorach norm prawa kanonicznego. Wreszcie liczne wątki biblijne zostały na nowo opowiedziane w Koranie.

W ostatniej części drugiego tomu *The New Cambridge History of the Bible*, zatytułowanej „Biblia przekształcona” („The Bible Transformed”, s. 753-873) omówiono różnego rodzaju działa sztuki. Średniowiecze to „epoka biblijnych transformacji” („era of Bible transformations” – s. 15). Wnętrza kościołów oraz innych obiektów architektonicznych pochodzących z tamtego okresu zostały wypełnione malowanymi na murach całymi scenami opowiadającymi biblijne historie. Na zewnątrz budynków eksponowano rzeźby, również inspirowane tematyką biblijną. Ważną funkcję w obszarze sztuki natchnionej przez Pismo Święte pełniły również witraże. Na Wschodzie rozwinęło się charakterystyczne do dziś dla tego obszaru chrześcijaństwa ikonopisarstwo, szczególnie po ugaszeniu gorących sporów o obrazy. Dla artystów, rzemieślników, poetów żyjących w chrześcijańskim świecie w wiekach średnich Pismo Święte było wyjątkowym punktem odniesienia

Richard Marsden – E. Ann Matter (eds.), *The New Cambridge History of the Bible*

i zasadniczym źródłem artystycznej inspiracji. Można powiedzieć, że za pomocą sztuki stworzyli oni wielopostaciowy świat „paralelnych Biblii”, które słuchowo i wizualnie oddziaływały na wyobraźnię, wiarę i moralność ludzi, nawet tych niepiśmiennych.

Książkę zamyka bardzo obszerna (s. 874-983) i starannie opracowana bibliografia podzielona na dwie części (źródła podstawowe i drugorzędne), indeks manuskryptów biblijnych (s. 984-992), wykaz popularnych nazw Biblii rękopiśmiennych (s. 992-994), indeks miejsc biblijnych (s. 995-999) oraz indeks ogólny (osobowo-topograficzno-rzeczowy, s. 1000-1045). Tom został wyposażony w kilka diagramów i 20 fotografii (wspólny spis na s. x-xi) – szkoda tylko, że są one czarno-białe.

Już pobieżny przegląd zawartości i naukowych narzędzi znajdujących się w recenzowanym tomie pokazuje, że mamy do czynienia z ważnym wydarzeniem edytorskim. Z całą pewnością *The New Cambridge History of the Bible* zajmie przez najbliższe lata czołowe miejsce wśród opracowań dotyczących historii Biblii.

Bardzo trudno jest dokładnie ocenić całość tomu, gdyż jego wieloaspektowość i ogrom przekazywanych informacji przekracza kompetencje pojedynczego czytelnika. Dlatego w krytycznym spojrzeniu na to dzieło zatrzymam się na elementach interesujących polskiego czytelnika.

Polskie wątki pojawiają się w *The New Cambridge History of the Bible* bardzo rzadko. Henry R. Cooper, Jr., omawiając początki słowiańskich przekładów Pisma Świętego („The Bible in Slavonic”, s. 179-197), skupia się na wersji starocerkiewnosłowiańskiej przypisywanej Cyrylowi i Metodemu oraz wersjach czeskich opartych na Wulgacie. Te ostatnie zaczęły powstawać u naszych południowych sąsiadów w drugiej połowie XIII w. (Psałterz, pieśni, Ewangelie). Pierwszy przekład całej Biblii na język czeski (*Biblia leskovecká*) pojawił się w drugiej połowie XIV w. Na samym końcu swojego artykułu autor dodaje, że podobny trend kultury biblijnej, opartej na rycie rzymskim i łacińskiej Wulgacie, zakorzenił się także m.in. w Polsce (s. 197). Szkoda, że w kontekście czeskich wpływów na polskie przekłady biblijne (już dawno potwierdzonych przez badaczy) ani jedno słowo więcej nie padło na temat polskich zabytków biblijnych, tzw. *Psałterza św. Kingi* z XIII w. (do którego prowadzą ślady zachowane w XIV- i XV-wiecznych psalterzach), *Psałterza floriańskiego* z przełomu wieków XIV i XV, *Psałterza puławskiego* z drugiej połowy XV w. oraz *Biblii królowej Zofii* z 1455 r. zawierającej przynajmniej cały Stary Testament. Ślady rozsiane po różnych XV-wiecznych rękopisach sugerują, że już w XIV w. dysponowaliśmy przekładem Nowego Testamentu. Polska tradycja przekładów biblijnych podążała więc krok w krok za czeską i była od niej młodsza co najmniej o kilkadziesiąt

do stu lat. Oczywiście, niektóre z naszych zabytków przekraczają nieco obecną w tytule tomu granicę chronologiczną ustaloną na 1450 r., jednak z całą pewnością należały one jeszcze do tego samego nurtu średniowiecznej translatoryki biblijnej, która rozwijała się w Czechach. Ponadto redaktorzy tomu deklarowali, że wyznaczone granice chronologiczne autorzy artykułów będą traktować w sposób elastyczny (s. 3). Szkoda więc, że nasza rodzima tradycja średniowiecznych tłumaczeń Biblii nie przyciągnęła uwagi autorów tej monumentalnej i zapewne w przyszłości obowiązującej pozycji z historii Biblii. Jedną z najważniejszych przyczyn owego pominięcia jest utrudniony dostęp światowej nauki zajmującej się Biblią do literatury w językach słowiańskich. Pojawia się tu więc pewien niedosyt, że do pracy nad dziełem zakrojonym na tak dużą skalę nie zaangażowano również Słowian (zob. wykaz autorów, s. xii-xiii). Ciekawe, w jaki sposób zostanie zaprezentowana historia drukowanych wydań Biblii w języku polskim w trzecim tomie działła, głównie tych z okresu renesansu, którym w starej *The Cambridge History of the Bible* (t. III) poświęcono niecałe dwie strony (s. 133-134), i to z błędami. W okresie renesansu ukazało się po polsku 5 przekładów całej Biblii (łącznie w 6 edycjach), 10 tłumaczeń całego Nowego Testamentu (łącznie w 25 edycjach), 11 wersji Psalterza (w 58 edycjach), 5 komentarzy, ok. 50 druków drobnych, razem: nieco ponad 60 tłumaczeń całości lub części Biblii, w prawie 150 edycjach o łącznej objętości ok. 6000 arkuszy drukarskich.

Jeśli jednak chodzi o średniowieczną słowiańską tradycję przekładów biblijnych, to w porównaniu ze starą *The Cambridge History of the Bible* (t. II), *The New Cambridge History of the Bible* – zgodnie z założeniami redaktorów – zrobiła znaczny postęp. W dawnej wersji nie było w ogóle mowy o średniowiecznych tłumaczeniach słowiańskich. Obecnie otrzymaliśmy dwudziestostronicowy esej ukazujący początki słowiańskich przekładów. Rację ma jego autor, gdy pisze, że niektóre wątki historii Biblii tego obszaru językowego i kulturowego są „rarely told in English-language scholarship” (s. 190).

Wątki polskie w tomie pojawiają się jeszcze dwukrotnie: na s. 84 Pierre-Maurice Bogaert, omawiając manuskrypty z łacińskim tekstem Biblii z okresu od roku 600 do 900, wzmiankuje przechowywany w Uniwersyteckiej Bibliotece we Wrocławiu rękopis zawierający tekst *Vetus Latina*, wyprodukowany w Weronie (I.F.118f), rejestrowany również przez *Vetus Latina. Die Reste der altlateinischen Bibel*. Szkoda tylko, że miejsce przechowywania manuskryptu podaje po niemiecku: „Breslau, Universitätsbibliothek” (zob. także indeks, s. 984). Kolejny, wspomniany tym razem przez Davida Ganzę zabytek biblijny przechowywany w Polsce to karoliński rękopis z Biblioteki

Kapitulnej z Gniezna (sygn. I), zawierający Ewangelie, wykonany przez skrybę z Reims i zaopatrzonej przez irlandzkiego skrybę w marginalne noty informujące o liturgicznym przeznaczeniu perykop (s. 326, przypis 10). Autorzy zapewne nie znali tych rękopisów z autopsji, a tylko przytoczyli je jako przykłady, czerpiąc o nich informacje z drukowanych niemieckich katalogów rękopisów – stąd w pierwszym przypadku pojawia się Breslau.

Oczywiście pewien niedosyt polskiego czytelnika nie może przekreślić nieocenionej wartości recenzowanej książki, która powinna znaleźć się we wszystkich ceniących się bibliotekach naukowych, szczególnie teologicznych. Tym, co trochę zniechęca do zakupu *The New Cambridge History of the Bible* (tom II), jest jej cena. U wydawcy książka w twardej oprawie z obwolutą (na razie dostępna tylko w takiej formie) kosztuje 125 £ (ok. 600 zł), w księgarni internetowej „Amazon” można jednak kupić używane egzemplarze już od ok. 70 £. Zapewne za jakiś czas pojawią się znacznie tańsze edycje w miękkiej oprawie. Z zakupem książki do prywatnego użytku warto więc poczekać.

Jak długo będziemy oczekiwać na kolejne tomy dzieła? Tom I (*From the Beginnings to 600*) jest zapowiedziany na marzec lub kwiecień 2013 (ukazał się późną wiosną 2013 r., już po oddaniu tej recenzji do druku), a ostatni (IV: *From 1750 to the Present*) – na czerwiec 2020 (sic!). Na całość *The New Cambridge History of the Bible* przyjdzie nam więc jeszcze trochę poczekać.